

“Dastani-Əhməd Hərami”nin dil-üslub xüsusiyyətləri və leksik qatları

Arifə Zeynalova

Xülasə. Bu məqalədə Azərbaycan yazılı ədəbi dil tarixinin qiymətli nümunələrindən biri olan “Dastani-Əhməd Hərami” poemasının leksik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Əsər həm tarixi-mədəni dəyəri, həm də dil faktlarının zənginliyi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatın əsas məqsədi abidənin lüğət tərkibini sistemli şəkildə təhlil etmək, burada işlənmiş leksik vahidlərin mənşəyini, semantik xüsusiyyətlərini, işlənmə sahələrini və Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində tutduğu mövqeyi müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bununla yanaşı, əsərdə ümumişlək sözlərin, terminoloji leksikanın, onomastik vahidlərin, məişət və qohumluq bildirən sözlərin funksional xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq da qarşıya vəzifə kimi qoyulmuşdur.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, “Dastani-Əhməd Hərami”nin dil materialı müasir linqvistik yanaşmalar əsasında yenidən qiymətləndirilmiş, əsərdəki söz qatlarının qarşılıqlı əlaqəsi və tarixi dil faktları ilə bağlılığı diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. Araşdırma zamanı təsviri, müqayisəli-tarixi, struktur-semantik, kontekstual təhlil və statistik üsullardan istifadə olunmuşdur. Bu metodlar vasitəsilə leksik vahidlərin funksiyası, mənaca dəyişməsi, aktiv və passiv fonda aidliyi, eləcə də müasir Azərbaycan dili ilə əlaqələri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, əsərin leksikasında ümumtürk mənşəli sözlər aparıcı yer tutur. Bununla yanaşı, ərəb və fars mənşəli alınmalar, dövrün ictimai-mədəni mühitini əks etdirən terminlər, coğrafi adlar və şəxs adları da mühüm mövqeyə malikdir. Poemanın dili sadə xalq danışığı üslubu ilə klassik bədii ifadə vasitələrinin sintezini nümayiş etdirir. Bu isə abidənin həm bədii-estetik, həm də dil tarixi baxımından dəyərini artırır. Məqalə nəticə etibarilə göstərir ki, “Dastani-Əhməd Hərami” Azərbaycan dilinin tarixi leksikasını öyrənmək, orta əsr dil mühitini müəyyənləşdirmək və milli ədəbi dilin formalaşma mərhələlərini izləmək üçün mühüm mənbələrdən biridir.

Açar sözlər: Dastani-Əhməd Hərami, leksika, tarixi dilçilik, onomastik vahidlər, terminoloji leksika, Azərbaycan ədəbi dili

Naxçıvan Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Naxçıvan, Azərbaycan

E-poçt: arifezeynalova9@gmail.com

Daxil oldu: 1 Mart 2026; Qəbul edildi: 31 May 2026; Onlayn dərc edildi: 30 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Linguistic Stylistic Features and Lexical Layers of “Dastani-Ahmed Harami”

Arifa Zeynalova

Abstract. This article examines the lexical features of the poem “Dastani-Ahmad Harami,” one of the valuable monuments of the history of Azerbaijani literary language. The work is of particular importance both for its historical-cultural value and for the richness of its linguistic material. The main purpose of the research is to systematically analyze the vocabulary of the monument, determine

the origin of lexical units used in the text, reveal their semantic characteristics and fields of usage, and define their place in the development of the Azerbaijani literary language. At the same time, the functional features of common words, terminological vocabulary, onomastic units, household words, and kinship terms used in the poem are also investigated.

The scientific novelty of the article lies in the fact that the language material of “Dastani-Ahmad Harami” has been re-evaluated on the basis of modern linguistic approaches, and the interaction of lexical layers with historical language facts has been brought into focus. During the research, descriptive, comparative-historical, structural-semantic, contextual, and statistical methods were applied. Through these methods, the functions of lexical units, their semantic changes, their belonging to active and passive vocabulary, as well as their relations with the modern Azerbaijani language were determined.

The study reveals that words of Common Turkic origin occupy a leading position in the vocabulary of the poem. Alongside these, Arabic and Persian borrowings, terms reflecting the socio-cultural environment of the period, geographical names, and personal names also hold an important place. The language of the poem demonstrates a synthesis of simple folk speech style and classical artistic means of expression. This increases the value of the monument from both literary-aesthetic and historical-linguistic perspectives. As a result, the article proves that “Dastani-Ahmad Harami” is one of the significant sources for studying the historical vocabulary of Azerbaijani, identifying the medieval language environment, and tracing the formation stages of the national literary language.

Keywords: *Dastani-Ahmad Harami, lexicon, historical linguistics, onomastic units, terminological vocabulary, Azerbaijani literary language*

Nakhchivan State University, PhD in Philology, Nakhchivan, Azerbaijan

E-mail: arifezernalova9@gmail.com

Received: 1 March 2026; Accepted: 31 May 2026; Published online: 30 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Azərbaycan ədəbi dil tarixində xüsusi mövqeyi olan, dəyərli folklor nümunələrindən biri də “Dastani-Əhməd Hərami” poemasıdır. Dastan mükəmməl dil xüsusiyyətləri, forma məzmununa görə XIV əsrin şifahi ədəbi dilinin ən dolğun dil materialıdır. “Dastani-Əhməd Hərami” Azərbaycan yazılı ədəbi dil tarixində xüsusi yer tutan qiymətli sənət nümunələrindən biridir (Məmmədov, 2001). “Dastani-Əhməd Hərami” həm də Azərbaycan dilində yaranmış ilk məsnəvi hesab olunur. Tədqiqatçılar əsəri Azərbaycan dilində yaranmış ilk məsnəvi nümunələrindən biri kimi dəyərləndirirlər (Quliyeva, 2018; Babayev, 2008). Dastanın dili bilavasitə ümumxalq dili əsasında formalaşmışdır. Məişət söz və ifadələrinin zənginlik təşkil etməsi əsərin mövzusu ilə bağlıdır. 1692 misradan, 816 beytdən ibarət olan bu əsər klassik məsnəvilər kimi ənənəvi girişlə başlayır və başlıqlarda müəllifin adı görünür. Ümumiyyətlə, tədqiqatlarda da “Dastani-Əhməd Hərami”nin müəllifi barədə heç bir məlumat yoxdur. Əsərin dastan formasında olması müxtəlif məqamlarda milli ifadələrin xarakterik xüsusiyyətlərini ortaya çıxarır. Belə ki, təhkiyə üsulunun səciyyəvi olduğu bu əsərdə sadə danışq tərz, milli leksika qabarıq hiss olunur. Dinamik ifadə tərzində yazılmış dastanın lüğət tərkibi əsasən öz sözlərindən, əsl Azərbaycan-türk mənşəli sözlərdən ibarətdir. Poemanın leksik tərkibində türk mənşəli sözlərin üstünlük təşkil etməsi milli dil əsaslarının güclü olduğunu göstərir (Qəni, 2017; Əlibəyzadə, 2007). Bu tərkibdə həm ümumişlək sözlər, həm də aktivliyini itirmiş arxaizmlər və dialekt-şivə elementləri də müəyyən qədər işlənmişdir. Lüğət tərkibini zənginləşdirən qrammatik normalar morfoloji və sintaktik üsullarla düzələn leksik vahidlər də sabit və milli inkişafı ilə müşahidə olunur.

Metodlar

“Dastani-Əhməd Hərəmi” həm tarixi-mədəni dəyəri, həm də dil faktlarının zənginliyi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatın əsas məqsədi abidənin lüğət tərkibini sistemli şəkildə təhlil etmək, burada işlənmiş leksik vahidlərin mənşəyini, semantik xüsusiyyətlərini, işlənmə sahələrini və Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində tutduğu mövqeyi müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bununla yanaşı, əsərdə ümumişlək sözlərin, terminoloji leksikanın, onomastik vahidlərin, məişət və qohumluq bildirən sözlərin funksional xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq da qarşıya vəzifə kimi qoyulmuşdur. Tədqiqat aşağıdakı elmi metodlar əsasında aparılmışdır: təsviri metod – dil faktlarının izahı və şərh; müqayisəli metod – dil faktlarının müqayisəsi; tarixi-lingvistik yanaşma – sözlərin inkişaf mərhələlərinin izlənməsi və semantik analiz – leksik vahidlərin məna dəyişmələrinin araşdırılması.

Nəticələr

Şifahi ədəbi dilin müəyyən dövr normalarını əks etdirən bu dastan, təəssüf ki, son zamanlar tədqiq olunmağa başlamış və dilimiz üçün maraqlı faktların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Məqalədə dastanın söz yaradıcılığında leksik və qrammatik normalar nəzərdən keçirilmişdir.

Ümumişlək sözlər. “Dastani-Əhməd Hərəmi”nin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin əsas kütləsini ümumişlək sözlər təşkil edir. Çünki ümumişlək sözlər əsas lüğət fonduna daxil olub, “...tarixi sabitlik, ümumi-həyatı zərurilik, yeni sözlərin yaranması üçün baza ola bilmək kimi əsas əlamətlərinə görə digər sözlərdən fərqlənir və belə əlamətlər əsas lüğət fondunun, ümumiyyətlə, dilin əsasının material hissəsi olmasını təyin edir. Əsərdə işlənən ümumişlək sözlər xalq danışığı dili ilə yazılı dil arasında sıx bağlılığı nümayiş etdirir (Gökyay, 1946; Gökalp, 1991; Köprülü, 1980). Əsərdəki ümumişlək sözlərin mənası o dövrdə olduğu kimi, bu gün də sadəliyi və aydınlığı ilə seçilir. Belə sözlər ümumişlək olmayan sözlərdən zəruri maddi-mənəvi anlayışları ifadə etmə imkanlarına görə fərqlənir. Məsələn, qarı, yoldaş, qız, su, dağ, səhra, at, oğlan, sabah, ata, ana, mal, mülk, dost, adam, odun, duz, qardaş və s. (Məmmədov, 2002; Onay, 1933) kimi ümumişlək sözlər yazılı ədəbi dilimizin ilkin inkişafı dövründə intensiv işlənmə keyfiyyətləri ilə seçildiyi kimi, müasir dilimizdə də fəal ümumişlək sözlər sırasındadır.

Dastandakı ümumişlək sözlər morfoloji və sintaktik yolla yeni sözlərin yaranması üçün baza rolunu oynamışdır. Bu sözlərdən heç birinə yad bir dilin şəkilsiz birləşməmişdir. Əsərdə, təbii ki, üstün yeri ümumişlək leksika təşkil edir. Dastanın 27 beytdən idarət olan giriş söhbətində bünyad, bəhr, məani, kan, bulmaq, zira, irişməz, qandadur, ıralmaz, anın, bən, cüda düşdüm, ənbəya, kibr, inayət, qissə kimi o dövr üçün ümumişlək, bizim dövrümüz üçün ümumişləkliyini itirmiş beş-on söz istisna olmaqla, bütün lüğət materialı ümumişlək sözlərdən ibarətdir. Daha aydın təəssürat üçün aşağıdakı beytlər də kifayətdir:

*Bu dastanı bu gün bünyad edəlim,
Həqin qüdrətlərin biz yad edəlim.*

*Gəlin, ey məni bəhrin seyr edənlər,
Bu dərya gövhərindən xeyr edənlər.*

*Məanidə qılı iki biçənlər,
Dilindən daima gövhər saçanlar.*

*Gəlin, barı bu gün söhbət qılalım,
Məani kanının dürrün bulalım.*

Onu da qeyd edək ki, bu misralardakı *bünyad edəlim, məni bəhri, məani, məani kanı* kimi söz və birləşmələr mətn içərisində elə bir çətinlik törətmir. Belə sözləri və birləşmələri az-çox savadı olan hər bir oxucu asanlıqla anlaya bilər.

Termin səciyyəli sözlər. Dastanın dilindəki terminoloji leksika da əsasən ümumxalq xarakteri daşıyan leksik vahidlərdən ibarətdir. Terminoloji leksikanın əsasını milli fonoloji quruluşa malik olan ümumtürk leksikası təşkil edir. Əsərdə rast gəlinən termin səciyyəli sözlər dövrün ictimai və mədəni münasibətlərini əks etdirir. Bu cür terminoloji vahidlər dilin qədim təbəqələrindəndir. Dastanın dilində xalq terminologiyası ilə bağlı leksika üstün rola malikdir. Bu qrupa daxil olan leksik vahidlər məişət əşyaları, musiqi alətləri, yemək, xörək və içki, bəzək və zinət şeylərinin adları və s.-dən ibarətdir.

Dastanın dilindəki termin səciyyəli sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: *Musiqi və musiqi alətlərinin adları*: qolça *qopuz*, *saz*, *düvazdə*, *ün* (on iki səs, on iki musiqi muğamı), *iraqi* (*əraq* -muğam adı), *nəqarə* (nağara), *novruzu* (musiqi havası), *qopuz* (oğuz qopuz - qədim musiqi aləti), *təmbur* (uzun qollu saz), *Hüseyni* (muğamda bir hissə), *şahnaz* (muğam adı), *şəştə* (şəştar, altı telli saz), *pərdə* (musiqidə səslərin dərəcələri), *ney* (*qamış düdük-musiqi aləti*), *müsənnif* (müəllif, əsər yazan, təsnif edən, bəstəkar) və s.

*Çalındı neyü dəmbürü tənbur;
İçil ir idi dolu abi-əngür
Nühəftü Hüseynivü Hicazi
Dilə gəlib çalardı dürlü sazi
Həm on iki məqamı seyr edərlər
Dəvazdəvü şəşünü deyr edərlər
Nühüftü eyləyibən cəngi dizildi
Qopuzu şəştə avazı düzildi
Dühəng avazının vəznü bəlirdi,
İnilti ilə nay nəfrin qılırdı
Şu kimsələr çalardı udi, təmbur
Buyurdu tez nəqarələr (nağalara) urıldı,
Müsənniflər dəlim rəsm urmuş idi
Müğənnilər əl əbrişimə urdu.*

Ziya Gökalp əsərdəki musiqi və musiqi alətləri adlarının türk məişəti və mədəniyyəti ilə bağlılığı haqqında yazır: “Əsərdə adları çəkilən hər bir ünsürün türklüklə əlaqəsi vardır. Musiqi makamlarının adları ərəbcə və farsca olsa da, musiqi əsərlərinin etibarilə tamamilə türk olduğu şübhəsizdir” (Gökalp, 1991). Ziya Gökalp XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşamış, XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş görkəmli türk mütəfəkkirlərindən biridir.

Musiqi adları Şərqi millətləri arasında müştərəkdir. Dastanda adı keçən məqamlar bunlardır: Hicaz, Hüseyni, Şahnaz, İsfahana, İraki, Nevruz, Nühüft “Nühüft eyləyibən cəngi dizildi...” beytində bu söz həm “gizli”, həm də musiqi terminologiyası ilə bağlı (cəng aləti ilə birlikdə) mənə yükü daşıyır. Türklər bu məqamları islah və tekvi (təqva - ərəb dilindən tərcümədə “çəkinmək, uzaq durmaq”, “özünü qorumaq” mənalarını verir) etmişlər. Sazlar-təmbur, düşbür, davul, ney, şəştə, kipiz. Bunlar tamamilə türk sazlarıdır. Şəştə: şəştar deməkdir. İstanbulda və Anadoluda altı telli saza tanbura, üç telli saza bağlama və ya qara düzən də deyirlər.

Geyim adları. “Maddi mədəniyyətin digər sahələrindən fərqli olaraq, paltar özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə spesifik xarakter daşıyır. O yalnız xalqın mənəvi həyatını, onun tarixini, məişətini, estetik görüşlərini əks etdirmir, eyni zamanda, etnik və sosial fərqləri də izləməyə imkan verir. Paltar

başqa xalqlarla əlaqədə xalqın etnik tarixinin öyrənilməsi üçün ən mühüm mənbə sayılır". Dastanın dilində təsadüf olunan başlıca geyim adları bunlardır: *xələt*, *don*, *əba*, *bürqə* (peşə, üz örtüyü); misallar:

*Ululara geyirdi xələtə don
Dedilər gəldi bir kişi əbali
Donanırdı ol işə qız gəlirdi
Yüzündən gün kibi bürqə bötürmüş
Geyimlə bağlı donatmaq, urunmaq*

sözləri-geydirmək, geyinmək mənasında, rəxt-paltar mənasında işlənmişdir.

Xələtə don. Xələt – “fəxri geyim paltar” mənasında xalis ərəb mənşəli sözdür. Türk dillərində hələ XII-XIII əsrlərdən müşahidə olunur. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olur ki, bu söz Azərbaycan dilində daha qədim dövrlərdən işlənmişdir. *Xələt* sözü öz həqiqi mənasında “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də işlənmişdir:

Aruz sümlə bəkləri xələtlədi.

Fəxri geyim kimi, *xələt* sonrakı Azərbaycan dastanlarında da xatırlanmışdır:

Bir xələt biçərəm Eyvaz boyundan.

Onu da qeyd etmək olar ki, *xələt* sözünün “paltar” mənası onun sonrakı mənasıdır. Söz ilk növbədə “hədiyyə, mükafat” mənasında işlənmişdir.

Don. Bu söz qədim türk geyim adlarından indi müasir dilimizdə az işlənənlərindən biridir. Onun qədimliyini Qaradonlu toponimi (İmişli rayonunda kənd adı), həm də “Kitabi-Dədə Qorqud”da çox işlənməsi göstərir. Azərbaycan dilində *don* sözü iki mənada işlənir – qadın və kişi geyimi və ümumən “paltar” mənasında. Birinci mənaya qeyd etdiyimiz dastanda – “Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəlirik: *Cinginquşlı cübbə don vergil bu oğlana, geyər olsun, hünərlidir.* Müasir dilimizdə *don* sözünün mənası xeyli daralmışdır və yalnız “qadın üst geyimi” mənasında işlədilir.

Don sözü türk dillərində müxtəlif mənalarda işlənir; məsələn: Başqırd, qaraqalpaq dillərində noğoy, (noqay), tuvin, başqırd, tatar dillərində ton (tun) “şuba, xalat”, türkmən dilində don – “xalat” və s. kimi işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da bu söz eyni formada qalmışdır. “Dastanı-Əhməd Hərami”nin dilində *donatmaq* sözü də vardır. “Geyindirmək” mənasında olan bu sözün kökü də *don* sözündəndir. *Don* sözünün ilkin mənası “geyim, paltar”dır.

Məkan mənalı sözlər. “Dastanı-Əhməd Hərami”nin dilində ova, dağ, yazı (çöl), meşə, yol, dərya (dəniz), kan (mədən), məkan, səhra, yaban (çöl), iqlim (ölkə) və s. kimi məkan mənalı sözlərə tez-tez rast gəlmək olur məsələn: *Ovovü, dağivü, meşəvü, yazı:*

*Bu dərya gövhərindən xeyr edənlər,
Məani kanını dürrün bulalım.
Məkani qandadır bilinmədi hiç
Neçə dağlar, neçə səhralar aşdı.
Qamu dağlar başı yavı qılındı
Əlim aldı bəni yabanə atdı.
Nə işin idi gəzmək dağı, yazı
Şiraz iqlimi şahıydı atası.*

“Dədə Qorqud” dastanının dilində rast gəldiyimiz *yazıda*, *yabanda* sözləri eynilə burada da işlənmişdir. Burada həmin sözlərin müstəqil işlənməsi bir daha əsərin qədimliyini təsdiq edir.

Dini leksika: səlavət (peyğəmbərə alqış), tanrı, təallah, dua qılmaq, fələk, xuda, biti-dua, həqq-təala, münacat (gizli söhbət, allaha dua etmək) və s.; məsələn:

*Gəl imdi **Mustafaya** ver səlavət.
Nə var **tanrı** bir isə iş ikidir,
Xuda gör kim negəyi təqdir etdi.
Təalallah, qamu hikmət sənindir.
Dua qılıb bu sözü söylədilər.
Ohursa **həqq-təaladan** inayət
Sənə ertə **bitilər** yazdırayım.
Həkimə dəxi şərbət düzdürəyim.
Münacat eylədi, dinlə bu yazı.*

Toy-düyün, mərasim adətləri ilə bağlı leksika: dügün, qutulamağ, güyəg, sağdıç, soldıç, nəqib, gərdək, xon (xonça), saç (gəlinə verilən hədiyyə, toy hədiyyəsi, gəlinin başına şəkər, alma, buğda səpmək mərasimi), eşqi-sevda, toy və s.

***Nəqiblər** ol saat **xonlar** gətirdi
Güləfrux ol gec **gərdəgə** girdi
Bilə sağdıçı həmmam niyyətində
Güləfrux şahə düşdü **eşqi-sevda**
Buyurdular yarağ edin **dügünə**
Dügün qutulamağa cümlə gəldi
Güyəgiyə də anda **sağdıç** oldı
Söz ögüş, qırx dünü gün **toylar** oldı.*

“Toy” sözü dastanın dilində “toylar” şəklində–geniş mənada işlənmişdir. Azərbaycan dilində “toy” sözünün ilkin mənə variantlarından biri olan “şənlik, ziyafət” mənəsi müasir dilimizdə məhdudlaşmışdır. Ümumən “şənlik ziyafət” mənəsi ilə əvəz olunmuşdur. Dastanda təsvir edilən toy adətləri bugünkü adətlərimizlə, demək olar ki, eynidir.

Onomastik leksika. Dastanın dilində rast gəldiyimiz xüsusi adlar yazılı ədəbi dilimizin ilkin inkişaf dövrünün toponimik və antroponimik xüsusiyyətlərinin səciyyəsi ilə müəyyən dərəcə tanış olmağa imkan verir (Quliyeva, 2018). Əsərdə işlənmiş şəxs adları aşağıdakılardır: Mustafa, Əbubəkir, Ömər, Osman, Əli, Əhməd Hərəmi, Əli Bu Sina, Şəhabətdin, Xoca Rüstəm, Güləndam, Bilqeyis, Süleyman, Güləfrux. Bu adların bir qismi (Mustafa, Əli, Ömər, Osman, Əbubəkir və b.) dini adlar, bir qismi müəllifin obrazlara verdiyi adlardır. Misallar:

***Əbubəkir, Ömər, Osman, Əlidir**
Eyli dirliklidir bunlar vəlidir
Şəhabəddinə ol xizmət qılırdı
Demişlər adına **Əhməd Hərəmi**
Kim ol sultanın adıymış **Şəhinşah**
Güləndam idi ol nigarın adı
Gedib öncə qaravul olmuş idi
Adına **Xoca Rüstəm** derlər idi
Qonuşdu şəxs ilə çün mahi-taban
Biri, biri sankim **Süleyman**.
Gəl imdi **Mustafaya** ver səlavət
Həmuz dəxi **Güləfrux** şah uyurdi.*

Dastanın müəlifliyi bu xüsusi adlar altında təsvir etdiyi surətlərə, din adamlarına öz münasibətini bildirmiş, zəmanəsində baş alıb gedən oğurluğu, quldurluğu, riyakarlığı, qəddarlığı, özgəsinin səadətində şərik çıxmağı, ruhi-mənəvi dayazlığı pisləmişdir. Dastanın dilində “Əhməd” sözü “Hərami” ləqəbi ilə daha çox işlənmişdir. Təbii ki, ləqəb müəyyən qədər mənfi mənə daşıyır, Əlyar Səfərli “Qədim dövür Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində deyir: “Cəlililər hərəkəti dövründən fərqli olaraq həramiyə, dəliyə bu əsərdə dərin nifrət özünü göstərir. Çünki Əhməd Hərami və onun əlaltıları məzlum kütlələrin tərəfində durub elin, obanın səadəti naminə çarpışan Koroğlu dəlilərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Onları ancaq oğurluq, quldurluq düşündürür”.

Dastanda bir sıra toponimlər də işlənmişdi. Toponimlər daha çox şəhər, ölkə və yol adlarından ibarətdir. Ölkə və şəhər adları: *Rum, Şam, Şiraz, Kırım, Bağdad, İraq, İsfahan* və s. Yol adları: *Gürcüstan yolu, Bağdad yolu* (Səfərli, 2004) və s.

*Buların çavı düşdi Ruma, Şama
Gəlin, bundan biz enəlim Bağdadə.
Qumaş düzdü Kırmda dürlü, əlvən
Həman ol tutdu Gürcüstan yolunu.
Şiraza dutdu yüz keçdi karvan
Qədim Bağdad yoluna urayımı
Şiraz iqlimi şahıydı atası
İraqü İsfahan, Növruzu Şahnaz
Yolu bir gün məgər irdi Şiraza.*

Əsərdəki yer adlarına və həmin adların ifadə etdiyi ərazilərə XII əsr türklərinin münasibəti haqqında oxuyuruq; “Vakaların keçdiyi yerlər-Kırım, Şiraz, Bağdatdır. Məndə Gürcüstan sözü də keçər. Bu məmləkətlər bir-birinə yaxın degilsə də, uzak da sayılmaz. Həpsinin yolu Azərbaycandan, Gürcüstandan keçər. Bu məmləkətlər o tarixlərdə Türklərin at oynatdıqları yerlərdi.” Dastanın dilindəki antoroponimlər şəxsin sinfi təbiəti, varlı və yoxsul zümrəyə mənsub olması, işi-gücü, məşğuliyyəti və s. haqqında müəyyən informasiya verir.

Qohumluq, yaxınlıq, münasibət bildirən sözlər. Bu cür sözlər qohumluq münasibətlərinin özləri qədər qədimdir, dilin ən qədim leksik laylarından. Bu qrupa daxil olan sözlərin əsasını ümumtürk sözləri təşkil edir. Dastanın dilində xeyli qohumluq terminlərinə rast gəlmək olur: xatun, qızıoğlan, həlal, əyal (həm qıza, həm də ərə müraciətlə), qardaş (bacı mənasında), yoldaş (həyat yoldaşı), dişi (qadın mənasında) (Səfərli, 1978) və s. Misallar:

*Verəm bir yigidə yoldaş edinəm
Güləfrux idi adı ol əyalın.
Dahi aldı kızıoğlanlar, halayık
Yidi dahi kızıoğlanlar ay yüzli.*

Əsərdəki *ayal* sözü “cocuq” deməkdir. Əsərin bir yerində babası Güləndama deyir:

*Ayalımsın benüm sen hem canımsın,
Ayalımsın sana yavuzumu sanam.*

Əsərdə tərtib edilən sözlükdə *ayal* sözünün ərəb mənşəli olduğu və iki mənada işləndiyi göstərilmişdi: 1- *iyal*; karı, zevce; 2-cocuq.

Xatun. Türk dillərinin çoxu üçün ümumi olan “xatun” sözü qədim türk yazılı abidələrinin dilində müxtəlif fonetik variantlarda (gatun, xaun) mövcud olub, xanım, mütəbər qadın mənalarını ifadə

etmişdir. Mahmud Kaşğari “Divani-lügət-it-türk” əsərində “xatun” sözünün etimologiyası barədə məlumat verərək onun əvvəllər daha dar mənaya malik olub yazılı abidələrdə şahzadələr, imperator qız – qadınlara aid edildiyini göstərir və türk imperatoru Əfrasiyabın qızlarının da belə çağrıldığını qeyd edir. Qeyd edək ki, bu ilkin mənə özünü yalnız müasir türk və qismən də Azərbaycan dilində (xanım – xatun birləşməsində) qoruyub saxlamışdır. Digər türk dillərində isə bu söz qohumluq termini kimi çıxış edib “arvad, qadın” mənalarını ifadə edir.

*Bilin halın o xatuni – zamanın,
Dedi: eşit, e xatuni-zamanə,
O ruhi-salihə məsturi-xatun.*

Müzakirə və Nəticə

“Dastani-Əhməd Hərəmi” əsərinin leksik sisteminin araşdırılması göstərir ki, bu yazılı abidə Azərbaycan ədəbi dil tarixinin formalaşma mərhələlərini öyrənmək baxımından mühüm mənbələrdən biridir. Əsərin dil materialı sübut edir ki, orta əsr Azərbaycan türkcəsi artıq zəngin söz ehtiyatına, müəyyən üslubi imkanlara və sabit dil normalarına malik olmuşdur. Poemada işlənmiş leksik vahidlərin təhlili nəticəsində aydın olur ki, ümumişlək sözlər əsərin əsas dil qatını təşkil edir və bu xüsusiyyət xalq danışığı dili ilə yazılı ədəbi dil arasında möhkəm bağlılığın mövcudluğunu təsdiqləyir.

Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, əsərdə ümumtürk mənşəli sözlər üstün mövqedədir. Bu isə abidənin milli dil təməlləri üzərində qurulduğunu göstərir. Bununla yanaşı, ərəb və fars mənşəli sözlərin mövcudluğu dövrün ictimai-siyasi, dini və mədəni əlaqələrinin dilə təsirini əks etdirir. Lakin həmin alınmaların mətn daxilində təbii şəkildə işlənməsi onların artıq dil sistemə uyğunlaşdığını göstərir. Bu baxımdan əsərin leksikası təkcə söz ehtiyatı deyil, həm də tarixi dil əlaqələrinin canlı mənzərəsidir. Araşdırma nəticəsində onomastik vahidlərin, məkan adlarının, şəxs adlarının, qohumluq terminlərinin və məişət leksikasının geniş şəkildə işlənməsi xüsusi diqqət cəlb edir. Bu cür vahidlər yalnız dil faktı kimi deyil, həm də dövrün etnoqrafik, sosial və mədəni mənzərəsini əks etdirən tarixi göstəricilər kimi qiymətləndirilməlidir. Mənim fikrimcə, “Dastani-Əhməd Hərəmi”nin əsas dəyəri məhz burada üzə çıxır: əsər həm bədii nümunə, həm də dilin yaddaşı kimi çıxış edir.

Poemanın dili sadə xalq ifadələri ilə klassik poetik üslub elementlərinin vəhdətini nümayiş etdirir. Bu xüsusiyyət göstərir ki, Azərbaycan yazılı ədəbi dili yalnız saray və dini mühitdə deyil, xalq dilinin daxili potensialı əsasında da inkişaf etmişdir. Nəticə etibarilə, “Dastani-Əhməd Hərəmi” Azərbaycan dilinin tarixi leksikasını, üslubi inkişaf istiqamətlərini və milli dil şüurunun erkən mərhələlərini öyrənmək üçün olduqca səmərəli və etibarlı qaynaqdır. Gələcək tədqiqatlarda əsərin fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin də ayrıca araşdırılması məqsəduyğun hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Babayev, Y. (2008). *Ana dilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü (XIII–XIV əsrlər)*. ADPU Nəşriyyatı.
2. Əlibəyazadə, E. M. (2007). *Azərbaycan dilinin tarixi*. I cild. Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi.
3. Gökalp, Z. (1991). *Türk medeniyeti tarihi*. İnkılap Kitabevi.
4. Gökyay, O. (1946). Dastan-i Ahmet Harami üzerine deęerlendirmeler. *Türk Dili Araştırmaları Yılıęı - Belleten*.
5. Köprülü, M. F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ötüken Nəşriyyatı.
6. Məmmədov, M. (2002). *XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin leksikası*. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
7. Məmmədov, V. (2001). *“Dastani-Əhməd Hərəmi” poemasının dili və üslubu*. Elm Nəşriyyatı.
8. Onay, T. (1933). *Dastan-i Ahmet Harami (Tahlil ve Tenkitler)*. Cumhuriyet Matbaası.

9. Qəni, T. (2017). “Dastani-Əhməd Hərami” və epos təhkiyəsi. *İpək yolu jurnalı*, 4, 114–121.
10. Quliyeva, R. (2018). “Dastani-Əhməd Hərami” Azərbaycan ədəbiyyatında ilk anadilli məsnəvi kimi. Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
11. Səfərli, Ə. (tərtibçi). (1978). *Dastani-Əhməd Hərami*. Gənclik Nəşriyyatı.
12. Səfərli, Ə. (tərtibçi). (2004). *Dastani-Əhməd Hərami*. Şərq-Qərb Nəşriyyatı.